

1.

गुरु ते ग्रंथः शीख धर्माचा ऐतिहासिक व तात्त्विक प्रवास

डॉ. मंजुश्री श्रीपाद नेव्हल

सहाय्यक प्राध्यापक / शैक्षणिक संयोजक,
बहुविद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा आणि भारतीय ज्ञान परंपरा केंद्र
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

सारांश :-

शीख धर्म हा मानवतेचा धर्म आहे, जो समता, न्याय, आणि सत्याचा प्रचार करतो. गुरुग्रंथसाहिब हा त्याचा अंतिम गुरु आहे आणि तो सर्व धर्म, जाती, आणि लिंगभेदाच्या पलीकडे जाऊन मानवतेचा संदेश देतो. श्रम, सेवा, आणि समर्पण या तत्वांमुळे शीख धर्माचे भारतीय तत्त्वज्ञानात मौलिक योगदान दिले आहे. शीख धर्माच्या दहा गुरुंनी समाजात समता, शिक्षण, धर्मस्वातंत्र्य, आणि आत्मरक्षण यांचे महत्त्व पटवून दिले. त्यांनी धार्मिक सुधारणा आणि संघर्ष दोन्ही मार्गांनी शीख समुदायाच्या उभारणीस हातभार लावला. त्यांचा आदर्श आजही शीख धर्माच्या मूल्यांमध्ये दिसून येतो. १६९९ मध्ये बैसाखीच्या दिवशी आनंदपूर साहिब येथे गुरु गोविंदसिंह यांनी खालसा पंथाची स्थापना केली. या वेळी त्यांनी पाच निष्ठावान शिखांना दयासिंह, धर्मसिंह, मोहकमसिंह, साहबसिंह आणि हिम्मतसिंह यांना 'पंच प्यारे' म्हणून गौरविले आणि शीख धर्माचे पाच आवश्यक चिन्हे (पाच ककार) स्वीकारण्याचा आदेश दिला.

श्री गुरुग्रंथसाहिब हा केवळ शीख धर्माचा ग्रंथ नसून संपूर्ण मानवजातीसाठी मार्गदर्शक आहे. सत्य, समता आणि सेवाभाव यांचा संदेश देणारा हा ग्रंथ आत्मिक उन्नती आणि सामाजिक सुधारणा घडवतो. गुरु ग्रंथ साहिबाची शिकवण भारतीय ज्ञान प्रणालीत महत्त्वपूर्ण स्थान राखते. यात भारतीय तत्त्वज्ञानाशी सुसंगत मूल्ये आणि तत्त्वज्ञान आहेत. विविध संतांच्या शिकवणींचा समावेश करून सर्वधर्मीय सहिष्णुतेला महत्त्व दिले आहे. सर्व धर्मांच्या तत्त्वज्ञानाचा आदर करण्याचा संदेश दिला आहे. गुरुग्रंथसाहिब ही फक्त शीख धर्माची शिकवण नसून संपूर्ण मानवजातीसाठी मार्गदर्शक आहे.

प्रस्तावना:-

मध्ययुगीन भारतात हिंदू आणि मुस्लिम धर्मीयांमध्ये धार्मिक संघर्ष मोठ्या प्रमाणावर वाढला होता. हिंदू धर्मातील जातिव्यवस्था, अंधश्रद्धा, आणि कर्मकांडांमुळे समाजात मोठा भेदभाव होता. दुसरीकडे, मुस्लिम राजवटीत हिंदूंचे होणारे अत्याचार, जबरदस्तीने धर्मांतर, आणि सामाजिक तणावाने वातावरण अस्थिर झाले होते. गुरु नानकांनी या भेदभावांना विरोध करत एक नवा मार्ग दिला, जो सर्वांना समानतेचा आणि प्रेमाचा संदेश देतो. असा शीख धर्म आपण आजच्या या भागात जाणून घेणार आहोत.

उद्दिष्ट्ये :-

- शीख धर्म म्हणजे काय हे जाणून घेणे.
- शीख धर्मातील दहा गुरुंचा ऐतिहासिक परिचय करून घेणे.

- शीखधर्मियांच्या केश, कंगा, किरपाण , कडा आणि कच्छ असे पाच चिन्ह धारण करण्याची कारणे, त्याचे आध्यात्मिक महत्त्व जाणणे
- गुरुग्रंथसाहेबांची विशेषता आणि शिकवणीचे महत्त्व अभ्यासने.

शीख धर्मपरिभाषा:-

शीख धर्माला "सिखी" किंवा "गुरु मत"असे ही म्हणतात. शीख धर्माची स्थापना 15 व्या शतकात गुरु नानकदेवजी यांनी पंजाब प्रांतात केली. हा धर्म मुख्यतः गुरुग्रंथसाहिब या धार्मिक ग्रंथावर आधारित आहे, जो शीख धर्माचा प्रमुख ग्रंथ आणि आध्यात्मिक मार्गदर्शक मानला जातो. शीख अथवा सिख हा शब्द मूळ संस्कृत मधील "शिष्य" या शब्दावरून आला आहे, ज्याचा अर्थ आहे "शिकणारा" किंवा "विद्यार्थी". शीख म्हणजे असा व्यक्ती जो गुरुंच्या शिकवणीचे अनुकरण करतो आणि त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली आध्यात्मिक, नैतिक, आणि सामाजिक जीवन जगतो.

शीख म्हणजे कोण ? तर

1. शीख तो आहे जो गुरुग्रंथसाहिब या धर्मग्रंथाला अंतिम गुरु मानतो आणि गुरुंच्या शिकवणीनुसार जीवन जगतो.
2. शीख तो आहे जो "एक ओंकार" म्हणजेच एकाच परमेश्वराच्या अस्तित्वावर विश्वास ठेवतो.
3. धार्मिक भेदभाव न करता सर्व मानवजातीला समान मानतो. आणि
4. नाम जपो म्हणजेच ईश्वराचे स्मरण करा., कीर्त करो अर्थात प्रामाणिक काम करा, वंड छको म्हणजे मिळालेले इतरांबरोबर वाटून घ्या. या तीन तत्वांचे पालन करणारा तो शीख आहे.

शीख धर्माचे तीन प्रमुख तत्त्वे आहेत:

5. गुरुंच्या शिकवणीनुसार वर्तन करणारा तो शीख आहे.

ईश्वर सिंह ठाकूर म्हणतात - शीखधर्म एकाएकी जन्माला आलेला नसून अनेक सुधारणावादि चळवळी व असंतोष ह्यामधून निघालेला आहे.

शीख धर्माची स्थापना ही एका ऐतिहासिक व आध्यात्मिक गरजेतून झाली होती. 15 व्या शतकात, भारतात सामाजिक, धार्मिक, आणि राजकीय परिस्थिती अस्थिर होती. जातीभेद, धर्मीय कट्टरता, महिलांवर होणारे अत्याचार आणि अंधश्रद्धा यामुळे समाज विभक्त झाला होता. या पार्श्वभूमीवर, गुरु नानकदेवजी यांनी शीख धर्माची स्थापना केली, ज्याचा उद्देश मानवतेचे कल्याण आणि सत्याचा प्रचार करणे हा होता.

गुरु नानकदेवजी यांचा जन्म १४६९ ला पंजाबच्या तलवंडी गावात झाला. हे गाव आता पाकिस्थान मध्ये ननकाना साहिब आहे म्हणून ओळखले जाते. बालपणापासूनच नानकदेवजींना आध्यात्माची आवड होती. ते नेहमी एक प्रश्न विचारायचे:

"जर सर्व माणसे ईश्वराणे निर्माण केलेली आहेत, तर त्यांच्यात जात, धर्म, किंवा वर्गाचा भेद का असावा ?" त्यांचा हा प्रश्नच त्यांच्या जीवनप्रवासाची सुरुवात म्हणावी लागेल.

एके दिवशी, गुरु नानकदेवजी बेई नदीवर ध्यान करत होते. असे सांगितले जाते की ध्यानात त्यांना दिव्य साक्षात्कार झाला. ते तीन दिवस अदृश्य होते, आणि लोकांना वाटले की ते नदीत बुडाले आहेत. परंतु तीन दिवसांनंतर ते परत आले तेव्हा त्यांचे पहिले शब्द होते: "ना कोई हिंदू, ना कोई मुसलमाना" म्हणजेच न कोणी हिंदू आहे, न कोणी मुसलमान, सर्व माणसे एकाच ईश्वराची निर्मिती आहेत. नानकदेवजींनी समाजातील अंधश्रद्धा, कर्मकांड, आणि धार्मिक कट्टरता यांच्यावर प्रश्न उपस्थित केले. त्यांनी सर्व धर्मांमध्ये समानता आहे असे मानले आणि मानवतेचा संदेश दिला. त्यांच्या प्रवचनांद्वारे नानकदेवजींनी समाजातील अंधश्रद्धा आणि अन्याय यांना विरोध केला.

- त्यांनी हिंदू आणि मुस्लीम दोन्ही धर्मांतील कट्टरपंथीयता दूर करण्याचा प्रयत्न केला.
- महिलांना समान अधिकार मिळावेत यावर भर दिला.
- कर्मकांड आणि पुजाऱ्यांवर अवलंबून राहणे नाकारले.

गुरु नानकदेवजींच्या शिकवणींनी एक नवीन समाज निर्माण केला, जिथे:

- धर्माच्या नावाखाली कोणावरही अत्याचार केला जात नव्हता.
- सर्वांना समानतेने वागवले जात होते.
- मेहनत, प्रामाणिकपणा, आणि सेवा हे त्यांचे मुख्य तत्त्व होते.

- गुरु नानकदेवजींनी अखेरीस "सर्व मानवजात एकाच प्रकाशातून निर्माण झाली आहे. म्हणून कोणताही भेदभाव असता कामा नये." असे सांगितले:

गुरु नानकदेवजींनंतर त्यांचे अनुयायी असलेल्या दहाही गुरूंनी शिकवण वाढवली आणि शेवटी गुरुग्रंथसाहिब या धर्मग्रंथाच्या रूपाने शीख धर्माची शिकवण कायम केली.

शीख धर्मातील दहा गुरूंचा ऐतिहासिक परिचय

शीख धर्मातील १० गुरू हे धर्माच्या स्थापनेपासूनच वीर, बलिदानी आणि प्रेरणादायक व्यक्तिमत्व असणारी होती. त्यांचे कार्य फक्त धार्मिक शिकवणी देण्यापर्यंतच मर्यादित नव्हते, तर त्यांनी समाजातील अन्याय, अत्याचार आणि दमनाविरुद्ध आवाज उठवला. प्रत्येक गुरूंचे जीवन किल्ल्यांच्या, युद्धांच्या आणि संघर्षांच्या बाबतीत लढाईचा आणि बलिदानाचा प्रतीक ठरले.

१. गुरु नानकदेवजी - यांचा कार्यकाळ 1469 ते 1539 पर्यंतचा

गुरु नानकदेवजी हे शीख धर्माचे संस्थापक आणि पहिले गुरु होते. त्यांच्या जीवनातील प्रमुख संदेश होता "एक ओंकार" अर्थात एक ईश्वर आणि सर्व धर्मांतील समानता. त्यांनी समाजातील जातीभेद, धार्मिक कट्टरता, आणि अंधश्रद्धेचा विरोध केला. त्यांच्या जीवनातील प्रमुख घटना म्हणजे त्यांच्या भटकंतीतून इतर धार्मिक व सामाजिक दुरवस्थांची तपासणी केली गेली आणि सर्वांना समानतेचा संदेश दिला.

२. गुरु अंगददेवजी - यांचा कार्यकाळ 1504 ते 1552 पर्यंतचा

गुरु अंगद देवजी हे गुरु नानकदेवजींचे अनुयायी आणि शीख धर्माचे दुसरे गुरु होते. त्यांनी गुरुमुखी लिपीची रचना केली. शीख धर्माचे लिखाण याच लिपीत लिहिल्या गेले आहे. त्यांनी समाजातील शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी "लंगर" अर्थात सार्वजनिक भोजनाची पद्धत सुरू केली, याचा उद्देश समानता निर्माण करून भेदभाव नष्ट करणे हा होता.

स्वप्राणापेक्षाही गुरुची सेवा श्रेष्ठ मानणारे गुरु अंगददेवजी होते. यांच्या अनेक कथा शीख धर्म साहित्यात येतात. गुरुनानक देव एकदा जिथे आराम करत होते, तिथल्या धर्मशाळेचा स्तंभ वाहून गेला. गुरुअंगददेव हे तो पाऊस संपूर्ण थांबेपर्यंत खांबा प्रमाणे रात्रभर तिथे पावसात उभे राहिले, मात्र आपल्या गुरुनानक देवांची निद्रा भंग होऊ दिली नाही.

पुन्हा एक कथा येते, की काचाच्या खड्ड्यामध्ये गुरुदेवांची कटोरी होती. ही कटोरी वापस आणण्याकरिता गुरु नानकांनी आपल्या सर्व शिष्यांना सांगितले, मात्र कोणीही हे कार्य करायला तयार नव्हते. अशावेळी एकट्या अंगददेवांनी आपल्या गुरुचे कार्य केले. गुरुचे कोणतंही काम करण्याचं सामर्थ्य, इच्छाशक्ती ह्या वैरागी, तपस्वी आणि त्यागी असलेल्या अंगददेवामध्ये होती.

३.गुरु अमरदासजी - यांचा कार्यकाळ 1479 ते 1574 पर्यंतचा

गुरु अमरदासजी हे शीख धर्माचे तिसरे गुरु होते. यांनी महिला आणि दलिताना समान अधिकार देण्यावर जोर दिला. यांनी "गोविंदवाल" या जागेवर गुरुद्वारा स्थापन करून तेथे सर्व समुदायांसाठी शालेय शिक्षण, प्रार्थना आणि सामाजिक सेवा सुरू केली. त्यांनी लंगर पद्धतीला अधिक शिस्तबद्ध आणि व्यापक बनवले. अमृतसर वरून हरिद्वारला यांनी 21 वेळा पैदल यात्रा केलेली. याशिवाय यांच्या विषयी सांगितल्या जाते की जेव्हा गुरु अमरदासजी त्यांचे गुरु अंगददेव यांच्यासोबत बाहेर जात, तेव्हा ते उलट्या पायाने चालत होते. याचे एकमेव कारण म्हणजे गुरुंना पाठ दाखविली जाऊ नये.

४.गुरु रामदासजी - यांचा कार्यकाळ 1534 ते 1581 पर्यंतचा

गुरु रामदासजी हे शीख धर्माचे चौथे गुरु होते. त्यांच्या कार्यात गुरुद्वारा स्थापनेसाठी योगदान आणि धार्मिक अनुशासन महत्त्वाचे होते. त्यांनी अमृतसर शहराची स्थापना केली, जे पुढे शीख धर्माचे पवित्र केंद्र बनले. ते शांततेचे प्रचारक होते, परंतु त्यांनी साम्राज्यवादी अत्याचारांना विरोध केला. वयाच्या सातव्या वर्षी यांनी शीख धर्मीयांना बल आणि संघटन यांचे महत्त्व समजावून दिले.

५.गुरु अर्जुनदेवजी - यांचा कार्यकाळ 1563 ते 1606 पर्यंतचा

गुरु अर्जुनदेवजी हे शीख धर्माचे पाचवे गुरु होते. त्यांना शहिद म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी गुरु ग्रंथसाहिब या ग्रंथात असलेल्या गुरुमताचे संकलन केले. त्यात विविध संत कवींच्या कविता समाविष्ट केल्यात. त्यांच्या या कार्यावर आणि गुरु ग्रंथसाहिबावर आधारित धार्मिक शिक्षणाच्या प्रसारामुळे मुघल सम्राट जहांगीरने त्यांना शाही अत्याचारांचा सामना करण्यास भाग पाडले होते. गुरु अर्जुनदेवजींनी कडवे अत्याचार सहन केले आणि अखेर बलिदान दिले. यांच्या विषयी सांगितले जाते, की गुरु ग्रंथसाहेबची रचना करत होते त्यावेळी कोण्या एका व्यक्तीने बादशाही अकबराकडे तक्रार केली, की गुरु अर्जुनदेवजी हिंदू मुस्लिम धर्माचा अपमान करीत आहे. हे ऐकून बादशाहा अकबराने गुरु अर्जुनदेवजींना आणि त्यांच्या लिखाणाला समक्ष

उपस्थित करण्याचा आदेश दिला. आता मात्र गुरु अर्जुनदेवजी स्वतः गेले नाहीत. त्यांनी गुरु ग्रंथसाहेबांनाच सैनिकांसह पाठवला. या गुरुग्रंथसाहेबाचे वाचन राजानं दुसऱ्या कोणाकडून करून घेतले. राजाने कोणतेही पान सांगायचं आणि वाचायला लावायचं असं चाललं होतं. त्यातली एक पंक्ती होती -
कोई बोले राम राम कोई खुदाई |

कोई से वै गुसाइग्रा कोई अलाहि ||

कारण करू किरिपा धारि रहिम ||

अकबराला ही पंक्ती ऐकून लोक खोटं सांगत असल्याचे लक्षात आले. हा 'सत् ग्रंथ' आहे म्हणून यासाठी एक्कावन्न अशफी बादशहाने भेट दिलीत.

६.गुरु हरगोविंदजी - यांचा कार्यकाळ 1595 ते 1644 पर्यंतचा

गुरु हरगोविंदजी हे शीख धर्माचे सहावे गुरु होते आणि त्यांचा कालखंड युद्धाचा आणि संघर्षाचा होता. त्यांनी शीख समुदायाला आध्यात्मिकते बरोबरच शारीरिक संरक्षणाचे महत्त्व शिकवले. गुरु हरगोविंदजीं द्वारपाल म्हणजे दोन्ही हातांनी शस्त्रधारी असणारा म्हणून त्यांची ख्याती होती. त्यांनी शीखांना शस्त्र चालवण्याचे शिक्षण दिले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली शीख सैन्याने मुघलांच्या अत्याचारांवर प्रतिकार केला. प्रत्येक शीखाच्या हृदयामध्ये वीर रस प्रवाहित होत राहावा म्हणून सकाळ - संध्याकाळ हरिकीर्तनाच्या नंतर लोकांकडून वीर रागाचे गायन करून घेतल्या जात होते. हे ऐकून शीखांचे हृदय निर्भीड, धैर्यवान आणि तेजपुंजाप्रमाणे रहावे. प्रत्येक शीखात अशा शस्त्रांचे संघटना असावे. यासाठी गुरुगोविंदजी सदैव कोणतीही चूक बाकी राहू नये, म्हणून सदैव ते प्रयत्न करत राहत होते.

७.गुरु हररायजी - यांचा कार्यकाळ 1630 ते 1661 पर्यंतचा

गुरु हररायजी हे शीख धर्माचे सातवे गुरु आणि शांततेचा प्रचार करणारे होते. त्यांनी निरंतर सत्याचा आणि न्यायाचा पाठपुरावा केला, परंतु त्यांना मुघल सम्राट औरंगजेब यांच्या अत्याचारांचा सामना करावा लागला होता. गुरु हररायजींनी रोगप्रतिकारक औषधांची निर्मिती केली आणि समाजात तंत्रज्ञानाचा प्रसार केला.

गुरु हररायजी यांच्या कडे एकदा रुस बादशहाच्या वकिलाने शीखांची धार्मिकता, गुरुजींचे राहणीमान पाहिले आणि प्रश्न केला, की सांसारिक कष्टातून बाहेर पडण्याकरिता कोणता पैगंबर मदत करू शकते ? गुरुजी म्हणाले "संकटातून स्वतःचे शुभ कर्मच सोडवू शकते, कारण अवतार आणि पैगंबर हे सुद्धा स्वकर्मांचेच फळ आहे".

८.गुरु हरकिशनजी - यांचा कार्यकाळ 1656 ते 1664 पर्यंतचा

गुरु हरकिशनजी हे शीख धर्माचे आठवे गुरु होते. त्यांचे जीवन लहान होते, परंतु त्यांनी शस्त्रधारी, शौर्य आणि समर्पणाचे प्रतीक म्हणून काम केले. त्यांना दिल्लीतील प्लेग आणि इतर रोगांच्या प्रसाराशी लढण्याचे कार्य करावे लागले. त्यांच्या काळात त्यांचं कार्य समाजसेवेसाठी आणि दिन-दुःखीतासाठी ओळखलं जात.

९.गुरु तेगबहादुरजी - यांचा कार्यकाळ 1621 ते 1675 पर्यंतचा

गुरु तेगबहादुरजी हे शीख धर्माचे नववे गुरु आणि त्यांचे जीवन बलिदानाचं प्रतीक आहे. त्यांनी हिंदू धर्माच्या संरक्षणासाठी आणि धार्मिक स्वातंत्र्याच्या हक्कासाठी प्राणांची आहुती दिली. मुघल सम्राट औरंगजेबने त्यांना धर्म परिवर्तनासाठी दबाव टाकला, पण गुरु तेगबहादुरजींनी त्याचे विरोध करत प्राण त्यागले. त्यांच्या बलिदानाने शीख धर्माची आदर्श शिकवण स्थिर केली.

१०. गुरु गोविंदसिंगजी - यांचा कार्यकाळ 1666 ते 1708 पर्यंतचा

गुरु गोविंद सिंगजी हे शीख धर्माचे दहावे गुरु. ते शीख धर्माच्या ऐतिहासिक आणि लढाऊ पद्धतीचे अंतिम प्रतीक होते. त्यांनी खालसा पंथ स्थापन केला. ज्यामध्ये विशिष्ट शारीरिक चिन्हे अर्थात पांच ककार धारण करणे अनिवार्य केले. त्यांनी सुरक्षा आणि आत्मनिर्भरतेचा विचार करीत शीखांना शस्त्रधारी आणि लढाऊ बनवले. गुरु गोविंदसिंगजींनी "जफरनामा" लिहून मुगलांना आव्हान दिले आणि आपल्या जीवनातील अंतिम क्षणापर्यंत लढाईत भाग घेतला. त्यांचे बलिदान आणि नेतृत्व आजही शीख समुदायासाठी प्रेरणादायक आहे.

शीखांच्या पाच चिन्हाचे महत्त्व

१५००-१६०० च्या काळात भारतात मोठ्या प्रमाणात उच्चनीचतेच्या भेदाने जोर धरला होता. अशावेळी गुरुगोविंद सिंहांनी धारदार तलवार बाहेर काढली आणि उपस्थित असणाऱ्या सर्वांना प्रश्न केला. –

“दुष्ट्यांच्या अत्याचारात भडकणाऱ्या या अग्नीला विजवण्यासाठी, धर्मरक्षणासाठी आणि राष्ट्राला बलिदान करण्यासाठी मला एका मस्तकाची आवश्यकता आहे. असा कोणी शूरवीर आहे का जो आपले मस्तक या तलवारीच्या धारेवर कुर्बान करू शकेल?” गुरुदेवांच्या या प्रश्नाने सभेतील सर्व शीख बांधव आवाक राहिले. एका सिंहहृदयी शीखभाई दयाराम खत्रीने आपले शीर किरपाणाच्या हवाली केले. भाई दयारामचा हात पकडून गुरुजी त्याला तंबूत आत घेऊन गेले. भाई दयाराम आत पोहोचताच तलवारीचा मोठा आवाज झाला आणि रक्ताची लाट प्रवाहित झाली. हे सर्व पाहून उपस्थित असणारे शीख सुन्न झाले. पुन्हा गुरुजींनी तोच प्रश्न उपस्थित केला. तेव्हा हस्तीनापुर निवासी भाई धर्माजात धर्मरक्षणासाठी बलिदान देण्याकरिता तयार झाले. त्यांनाही लगेच तंबूत नेले. आता पूर्वीपेक्षा तलवारीचा आवाज अधिकच मोठा झाला होता. रक्ताची धारही मोठी वाहू लागली होती. असं गुरुदेव बऱ्याच वेळपर्यंत करत होते. एक एक करून अनेक शीख आत घेऊन जात होते आणि गुरुजी आपली रक्ताने सळसळणारी तलवार घेऊन पुन्हा पुन्हा विचारत होते. हा गुरुदेव सिंहांच्या परीक्षेचा एक प्रकार होता. ते शीखांना भयभीत करून समाजासमोर आदर्श ठेवत होते की शीखगुरु कुर्बानी देण्यासही तयार होतात. कारण शीख, गुरुनानक देव आणि गुरुगोविंद सिंहांचे अनुयायी आहेत, ज्या मार्गावर गुरु अर्जुनदेव ते गुरु तेकबहादुरही चाललेत. कुर्बानीच्या नावावर आत नेलेल्या पाचही त्या शीखांना गुरुगोविंद सिंहांनी नवीन वस्त्र आणि शस्त्र देऊन तंबूच्या बाहेर आणले.

गुरु गोविंदसिंहांनी १६९९ साली बैसाखीच्या दिवशी आनंदपूरसाहिब येथे एक ऐतिहासिक संमेलन आयोजित केले. या संमेलनात त्यांनी शीख समुदायाला एक नवीन मार्ग दाखवला. त्यावेळी, गुरु गोविंदसिंहांनी एक महत्त्वपूर्ण घोषणा केली आणि दयासिंह, धर्मसिंह, मोहकमसिंह, साहबसिंह, हिम्मतसिंह या पाच वीरांना खालसा पंथ म्हणून घोषित केले. यांना गुरुगोविंदसिंहांनी केश, कंगा, किरपाण, कडा आणि कच्छ असे पाच चिन्हे धारण करण्यास सांगितले. ही पाच चिन्हे सर्व देशवासियांमध्ये असलेल्या देश रक्षकाची ओळख म्हणून निश्चित केलेले आहे. शीख धर्मात

वापरल्या जाणाऱ्या या पाच महत्त्वाच्या वस्तू बंधनकारक आहेत, ज्यांना पाच ककार म्हणतात. या वस्तू प्रत्येक शीखांसाठी आवश्यक आहेत, कारण हि शीख धर्माची ओळख, तत्त्वज्ञान आणि शिकवणीचे प्रतीक आहेत.

- 1. केस :-** शीख लोकांनी त्यांच्या केसांची नैसर्गिक वाढ राखावी आणि कधीही केस कापू नयेत. केस वाढवणे म्हणजे ईश्वराच्या निर्मितीचा सन्मान करणे. हे नैसर्गिकतेचे प्रतीक आहे. केस न कापणे म्हणजे आपल्या शरीरावर नियंत्रण ठेवणे आणि ईश्वराने दिलेल्या स्वरूपाचा आदर करणे. असे आध्यात्मिक कारण आहे.
- 2. कंधा -** शीख लोक कंधा नेहमी त्यांच्या केसांमध्ये ठेवतात, ज्यामुळे केस स्वच्छ आणि व्यवस्थित राहतात. बाह्य स्वच्छता हा आत्म्याच्या शुद्धतेकडे नेणारा मार्ग आहे. यातून हा संदेश देतात कि, शरीर आणि मन दोन्ही स्वच्छ ठेवले पाहिजेत.
- 3. कडा -** कडा म्हणजे एक गोलाकार बांगडी, जी शीख लोक त्यांच्या उजव्या हाताला घालतात. ती सतत आठवण करून देते की, आपण सत्कर्म करावे आणि ईश्वराची शिकवण पाळावी. जे ईश्वराच्या अनंत शक्तीचे प्रतीक आहे. या कड्याचा गोल आकार एकतेचे प्रतीक आहे, ज्यामुळे मानवाचे कर्म सतत ईश्वराशी जोडलेले राहते.
- 4. कच्छा -** कच्छा म्हणजे परंपरागत सुती अंतर्वस्त्र, जे शुद्धतेचे आणि नैतिकतेचे प्रतीक आहे. ती शीख लोकांना संयम आणि शिस्त पाळण्याची शिकवण देते. संयमी जीवनशैली आणि शुद्धवर्तन याचे महत्त्व दर्शविण्यासाठी कच्छा परिधान केला जातो.
- 5. किरपान -** किरपान म्हणजे शीख धर्मातील सत्यासाठी लढण्याचे आणि दुर्बलांचे संरक्षण करण्याचे प्रतीक आहे. याशिवाय आत्मसंरक्षण आणि सत्याचे रक्षण करण्याचेही हे प्रतीक आहे. ती केवळ बाह्य शत्रूंपासून संरक्षण करण्यासाठी नाही, तर ते आत्मशुद्धीसाठी सुद्धा आहे.

हे पाच ककार म्हणजे केवळ धार्मिक वस्त्र किंवा चिन्ह नव्हेत, तर शीख धर्माच्या आत्मिक, नैतिक, आणि सामाजिक तत्त्वज्ञानाचे प्रतीक आहेत. जे शीख लोकांना त्यांच्या धार्मिक परंपरांशी जोडून ठेवतात आणि सत्कर्माची प्रेरणा देतात. त्यामुळे या वस्तू बंधनकारक असून प्रत्येक शीख व्यक्तीने त्यांचे पालन करणे अनिवार्य मानले जाते.

गुरुग्रंथसाहेबाची विशेषता :-

पाचवे गुरु, गुरुअर्जुनदेव यांनी १६०४ साली श्री गुरुग्रंथसाहिबाची रचना केली. त्यांनी शीख धर्माच्या आध्यात्मिक शिक्षणाला एकत्रित स्वरूपात बांधण्यासाठी या ग्रंथाची संकल्पना मांडली. गुरु अर्जुनदेव यांनी गुरुनानक, गुरुअंगद, गुरुअमरदास, गुरुरामदास या चार गुरूंच्या शिकवणी गोळा केल्या. त्यारचना आणि उपदेश या ग्रंथात समाविष्ट केल्यात. इतर धर्मातील संत कवि, जसे की संत कबीर, नामदेव, रविदास, आणि फारसी कवी फरिद यांच्या रचनांना या ग्रंथात स्थान मिळाले, कारण त्यांचा संदेश सार्वत्रिक सत्य आणि मानवतेच्या कल्याणासाठी होता. १६०४ मध्ये *आदिग्रंथ* श्रीगुरुग्रंथसाहिबाचे प्रारंभिक स्वरूप तयार झाले. या ग्रंथाचे पहिले हस्तलिखित अमृतसर येथील हरमंदिर साहिब अर्थात सुवर्णमंदिर येथे ठेवले गेले. दहावे गुरु, गुरु गोविंदसिंह यांनी १७०८ मध्ये आपल्या जीवनाच्या अखेरीस श्री गुरुग्रंथसाहिबाला 'गुरु' म्हणून घोषित केले. त्यांनी या ग्रंथात नववे गुरु,

गुरुतेगबहादुर यांच्या रचना समाविष्ट केल्या आणि ग्रंथाला अंतिम स्वरूप दिले. गुरु गोविंदसिंग यांनी सांगितले की, यापुढे कोणताही मानवी गुरु होणार नाही; श्रीगुरुग्रंथसाहिब हा शेवटचा आणि कायमचा गुरु असेल.

श्रीगुरुग्रंथसाहिब चा परिचय :-

श्रीगुरुग्रंथसाहिबात १४३० पृष्ठे अर्थात अंग आहेत. या रचना गाथा, शब्द, श्लोक, आणि भजन स्वरूपात आहेत. ग्रंथात *गुरुमुखी लिपी* वापरली आहे. या ग्रंथाच्या मूलतत्त्वात प्रामुख्याने

- ईश्वर एक आहे .
- मानवजातीची समानता.
- आत्मिक शुद्धी आणि सत्याचे पालन.
- कर्म, सेवा, आणि निस्वार्थ भक्ती सांगितली आहे .

१६०४ साली गुरुअर्जुनदेव यांनी *आदिग्रंथ* तयार केला, तर १७०८ साली गुरु गोविंदसिंह यांनी गुरुग्रंथ साहिबाला अंतिम रूप दिले आणि त्याला शीख धर्माचा *शाश्वत गुरु म्हणून* घोषित केले.

श्रीगुरुग्रंथसाहिब हा फक्त शीख धर्माचा ग्रंथ नसून, त्यातील शिकवणी संपूर्ण मानवजातीसाठी आहे. हा ग्रंथ सर्व धर्म, जाती, आणि सर्व वयोगटांतील लोकांना सत्य, सेवा आणि समानतेचा संदेश देतो. या ग्रंथाच्या वाचनाने आणि चिंतनाने आत्मिक उन्नती आणि सामाजिक सुधारणा साधता येते. या ग्रंथाची वाणी ही ३१ रागात आहे. ज्यात गुरुतेगबहादूर यांचा राग जैजवंती आहे. गुरुनानकदेव, गुरुअंगदेव, गुरुअमरदास, गुरुरामदास, गुरुअर्जुनदेव यांनी लिहिलेल्या यातील पदाला महल म्हटले आहे. कबीर, शेख फरीद, नामदेव, रविदास, धन्ना, त्रिलोचन फेणी, जयदेव, भिकन, रामानंद साधना, टिपा सैनी, परमानंद, सूरदास या संतांच्या वाणींचा संग्रह सुद्धा या ग्रंथात आहे. या ग्रंथाचे सर्व गुरु हे गुरुनानकदेवांच्या जीवन ज्योतीलाच आपला प्रकाश मानतात. या ग्रंथात पंजाबी, संस्कृत, हिंदी, अरबी, फारसी या शब्दांचाही समावेश दिसून येतो. यामुळे कित्येक भाषा भगिनी या ग्रंथात दिवाळी सण जणू साजरा करत आहे असे वाटते.

गुरुग्रंथसाहिबांची शिकवण :-

गुरुग्रंथसाहिबाची शिकवण भारतीय ज्ञान प्रणालीत अत्यंत महत्त्वाची आहे, कारण या शिकवणीमध्ये भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या पारंपरिक तत्त्वांचा समावेश आहे. गुरुग्रंथसाहिब एक सार्वभौम आणि अत्यंत व्यापक धार्मिक ग्रंथ आहे, जो केवळ शीख धर्माचे आध्यात्मिक मार्गदर्शन करतो असे नाही, तर तो भारतीय ज्ञान परंपरेच्या अन्य ग्रंथातील मुख्य तत्त्वांशी देखील सुसंगत आहे.

1. आत्मज्ञान आणि अद्वैत तत्त्वज्ञान: - गुरु ग्रंथसाहिबमध्ये "एक ओंकार" अर्थात एक ईश्वर ही संकल्पना आहे, जी वेदांत तत्त्वज्ञानाच्या "अद्वैत" संकल्पनेशी संबंधित आहे. वेदांत सांगते की आत्मा आणि परमात्मा अर्थात ब्रह्म एकच आहेत, आणि गुरुग्रंथसाहिब देखील हाच सिद्धांत प्रकट करतात. यामध्ये आत्मज्ञान प्राप्त करण्याचा मार्ग स्पष्ट केला जातो, जो प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे.

2. **सामाजिक समानता आणि न्याय:-** गुरुग्रंथसाहिबाने सामाजिक समानता आणि जातिवाद विरोध यांवर भर दिला आहे. भारतीय समाजात जातिवाद आणि वर्ग भेद यांचे महत्त्व होते, पण गुरुग्रंथसाहिबाने त्यांचा विरोध केला. यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार दिले आहेत, ज्यामुळे सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या तत्त्वांची पुष्टी होते.

उदाहरणार्थ "सर्व शीखांना गुरूंच्या शिकवणीचे पालन करणे आवश्यक आहे." यात हे दर्शविते की, सर्व मानव समान आहेत आणि त्यांना समान अधिकार मिळायला हवेत, जे प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणालीतील समानतेच्या तत्त्वाची शिकवण देते.

3. **नैतिकतेचे पालन:-** गुरुग्रंथसाहिब मध्ये नैतिकतेचे पालन अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. सत्य, दया, सहनशीलता आणि निस्वार्थ सेवा यांना आदर्श मानले आहे. ज्यामुळे मानवता आणि नैतिकता यांचे महत्त्व वाढते, जो भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या शिकवणीचा एक भाग आहे.

उदाहरणार्थ: "सत् गुरुची संगत मिळवून आनंद सागराची प्राप्ती होते" या वचनातून ज्ञात होते की सत्याच्या मार्गावर चालूनच शुद्धता आणि नैतिकता प्राप्त करता येते.

4. **आध्यात्मिकता आणि ध्यान:-** गुरुग्रंथसाहिबात ध्यान आणि साधना यांच्या महत्त्वावर भर दिला आहे. यामध्ये भक्तिरस आणि मन:शांति प्राप्त करण्याचे मार्ग सांगितले जातात, जे भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या ध्यान प्रणालीशी निगडित आहेत. ध्यान म्हणजे ईश्वराशी एकात्मतेचा मार्ग, जो आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी आवश्यक आहे.

उदाहरणार्थ "जो मनावर नियंत्रण ठेवतो, तोच जग जिंकतो" हे वचन ध्यान आणि साधनेच्या महत्त्वाची शिकवण देते. यामुळे, भारतीय ध्यान पद्धती आणि गुरु ग्रंथसाहिबातील तत्त्वज्ञान एकमेकांना जोडतात.

5. **सर्व धर्मांचा आदर आणि धार्मिक सहिष्णुता:-** गुरुग्रंथसाहिबात विविध धार्मिक संतांची शिकवण आहे. ज्यामुळे सर्वधार्मिक सहिष्णुतेला महत्त्व दिले गेले आहे. जो भारतीय समाजातील विविध धर्मांच्या तत्त्वज्ञानांचा आदर करण्याची शिकवण देतो.

निष्कर्ष

शीख धर्मने मानवतेसाठी समानता, धर्मनिरपेक्षता, आणि समाज सुधारणा यांचा आदर्श दिला. दहा गुरूंनी आपल्या शिकवणी, बलिदान, आणि प्रेरणादायक जीवनाद्वारे समाजाला एक नवीन दिशा दिली. गुरुग्रंथसाहिबाच्या शिकवणीत एक नवा दृष्टिकोन दिलेला आहे. राष्ट्र प्रेमाच्या अनुषंगाने, मानवीय कर्तव्याला देशसेवेशी आणि सामाजिक जबाबदारीशी जोडले आहे. या शिकवणींमध्ये आत्मज्ञान, सामाजिक समानता, नैतिकता, आध्यात्मिक साधना आणि समर्पण यांचे महत्त्व समजवले गेले आहे. या तत्त्वज्ञानाने भारतातील विविध ज्ञान परंपरांना एकत्र केले आहे आणि भारतीय तत्त्वज्ञानाला एकत्रित, शांतिपूर्ण आणि सकारात्मक दृष्टिकोन दिला आहे. ज्याचे अनुपालन हेच आपणास विश्वगुरुत्वाकडे नेणारे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. ठाकूर देशराज, (१९५४), सिख इतिहास, प्रमिथान विद्यापीठ, संगरीया, गंगानगर राजस्थान, पंचम संस्करण
2. श्रीसुखलाल गुरु विद्यारत्, (सन् १९०७), श्रीगुरुघर में दान विधि, सनातन धर्म छापखाना, प्रथम आवृत्ती

3. मिश्र डॉ जयराम, (सन् १९६०), गुरुग्रंथदर्शन, साहित्य भवन प्राइवेट लि. इलाहाबाद, प्रथम आवृत्ती
4. महिप सिंह, (१९९७), गुरुगोविंदसिंह, साहित्य अकादमी नई दिल्ली, प्रथम संस्करण
5. महिप सिंह, श्रीगुरुहरीरायजी, साहित्य अकादमी नई दिल्ली, प्रथम संस्करण
6. महिप सिंह, श्रीगुरुअरजनदेवजी, साहित्य अकादमी नई दिल्ली
7. महिप सिंह, श्रीगुरुअमरदासजी, साहित्य अकादमी नई दिल्ली
8. महिप सिंह, श्रीगुरुतेगबहादूरसाहबजी, साहित्य अकादमी नई दिल्ली
9. महिप सिंह, श्रीगुरुनानकदेवजी, साहित्य अकादमी नई दिल्ली
10. महिप सिंह, श्रीगुरुरामदासजी, साहित्य अकादमी नई दिल्ली
11. महिप सिंह, श्रीगुरुअंगददेवजी, साहित्य अकादमी नई दिल्ली
12. महिप सिंह, श्रीगुरुहरीकिशनसाहबजी, साहित्य अकादमी नई दिल्ली
13. महिप सिंह, श्रीगुरुग्रंथसाहिब जान पहचान, साहित्य अकादमी नई दिल्ली
14. संपादक विनोबा, (२००३), जपूजी (शिखांचा हरिपाठ), परंधाम प्रकाशन पवनार, वर्धा द्वितीय आवृत्ती
15. अनुवादक साहिबसिंह , चरण सिंह ,सिंह औलख अजित, (२००९), आदिश्रीगुरु ग्रंथसाहिबजी भाग १ ते ४, भा.चतरसिंह , जीवनसिंह, अमृतसर, प्रथम संस्करण
16. श्रीस्वामीशांतानंदजी, (विक्रम सं . १९९०), वैदिक जपूजी, पं. गुरुप्रसाद वैद्य कविराज प्रेम औषधालय जेहलम.